

Мазекова Н.Ж.

**«МАНАС» ЭПОСУНДА КОЛДОНУЛГАН АЙРЫМ ЖӨНДӨМӨ МҮЧӨЛӨРДҮН
КОЛДОНУЛУШ СТАТИСТИКАСЫ (жатыш жөндөмө мүчөлөрү)**

Мазекова Н.Ж.

**СТАТИСТИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НЕКОТОРЫХ ПАДЕЖНЫХ
ОКОНЧАНИЙ В ЭПОСЕ «МАНАС»**

N.Zh. Mazekova

**STATISTICS OF THE USE OF CERTAIN CASE ENDINGS
IN THE EPIC «MANAS»**

УДК:371/78.45.009

Макалада «Манас» эпосунун тексттеринде колдонулган жатыш жөндөмө мүчөлөрүнүн статистикалык паспорттору түзүлүп жана аларга лингвостатистикалык шик жүргүзүлөт.

In article lingvostatic study of case endings in the text of the epic Manas.

Кыргыз элинин улуу эпосу «Манас» чынында эле чоң океан. Эпостун лексикалык байлыгы да, анын тексттеги колдонулуш өзгөчөлүктөрү да кыргыздын элдик тилинин эталону болуп эсептелет. Мындай рухий дөөлөттү системалаштырып, тилдик факты- материалдарын ар тараптан изилдеп, илимий иликтөөлөргө алуунун мааниси кыргыз тип илими үчүн теориялык жактан да өлчөөсүз. Бирок эпостун эбегейсиз зор көлөмүн системалаштыруу жана анын негизинде тилдик изилдөөлөрдү жүргүзүү иши, адатта, ар кандай кыйынчылыктарга кириптер болбой койбойт. Демек, мындай зор көлөмдөгү ишти аткаруу жагы, сөзсүз түрдө, компьютер техникасы менен технологиясынын соңку жетишкендиктерин колдонуу аркылуу гана ийгиликтүү чечилиши мүмкүн.

Мындай иштин алгачкы саамалыгы болуп проф. Ж.Мамытовдун жалпы илимий жетекчилиги менен түзүлгөн «Манас» эпосунун жыштык сөдүгү саналат(5). Бул сөздүк эпостун тилдик өзгөчөлүктөрүн ар тараптан изилдөөгө, анын ичинде эпостун морфологиясын лингвостатистикалык жактан иликтөөгө илимий негиз түзөт.

Мына ушул жыштык сөздүктүн материалдарынын негизинде грамматикалык категориялардын би-

ри - жөндөмө категориясын эпостун мисалында лингвостатистикалык иликтөөгө алууну көздөдүк.

Зат атоочтук же заттык маанидеги сөздөрдү форма жактан өзгөртүп, сүйлөм ичиндеги сөздөр менен болгон багыныңкы байланышын жөнгө салып турган категория жөндөмө категориясы деп аталат. Бул категория аркылуу зат атооч же заттык маанидеги сөздөр, көбүнчө, этиш сөздөр менен байланышат [1,2,3., 137-6,4,63-64-6]:

*Ак асаба туу байлап,
Аркасынан сурнайлап
Кырк миң кыргыз кол келди
Кылымды басып мол келди. (С.К.)*

Ошол эле учурда илик жөндөмөсү, башка жөндөмөлөрдөн айырмаланып, зат атоочту этиш сөз менен байланыштырат:

*Мурду анын бородой,
Эки көзүн чу куру
Казып койгон ородой,
Кирпигинин чылпагы
Мергендердин шородой.*

Кыргыз тилинде жөндөмөлөр алтоо: атооч, шик, барыш, табыш, жатыш, чыгыш.

Төмөндө булардын бири жатыш жөндөмөсүн лингвостатистикалык талдоого алабыз.

Жатыш жөндөмөсү кыймыл-аракеттин аткарылыш ордун, кайда болорун же болгондугун жана качан, кайсы мезгилде болорун билгизет.

1-таблица

Жатыш жөндөмөсүн мүчөсү 8 вариантта өзгөрөт.

Алардын эпосто колдонушунун статистикалык күчү төмөнкү таблицалардан ачык көрүнөт:

Мүчөнүн варианты	Жеке жыштыгы	Жеке үлүшү	Жалпы Жеке үлүшү	Айкашуу жыштыгы	Айкашуу үлүшү	Жалпы айкашуу үлүшү	Жалпы жыштыгы	Жалпы үлүшү
-да	1197'	32,61	19,101	1552	59,76	24,76	2749	43,86
-де	901	24,55	14,37	727	27,99	11,60	1628	25,97
-до	421	11,47	6,71	13	0,50	0,20	434	6,92
-де	532	14,49	8,48	305	11,75	4,86	837	13,35
бардыгы	3051	83,13	48,68	2597	100,0	41,42	5648	90,12
-га	422	11,49	6,73	-	-	-	422	6,73

-те	110	2,99	1,75	-	-	-	110	1,75
-то	18	0,49	0,28	-	-	-	18	0,28
-ге	69	1,88	1,10	-	-	-	69	1,10
бардыгы	619	16,87	9,88	-	-	-	619	9,88
жалпы	3670	100,0	58,56	2597	100,0	41,42	6267	100,0

2-таблица

(Сагынбайдын варианты)

Мүчөнүн варианты	Жеке жыштыгы	Жеке үлүшү	Жалпы жеке	Айкашуу-жыштыгы	Айкашуу үлүшү	Жалпы айкашуу үлүшү	Жалпы жыштыгы	Жалпы үлүшү
1	2	3	4	5	6	7	8	9
-да	462	34,73	21,12	599	69,89	27,39	1061	48,51
-де	309	23,23	14,13	178	20,77	- 8,14	487	22,26
-до	137	10,30	6,26	8	0,93	0,36	145	6,63
-дө	201	15,11	9,19	72	8,40	3,29	273	12,48
бардыгы	1109	83,38	50,70	857	100,0	39,18	1966	89,89

1	2	3	4	5	6	7	8	9
-та	132	9,92	6,03	-	-	-	132	6,03
-ге	39	2,93	1,78	-	-	-	39	1,78
-то	12	0,90	0,55	-	-	-	12	0,55
-тө	38	2,85	1,73	-	-	-	38	1,73
бардыгы	221	16,61	10,10	-	-	-	221	10,10
жалпы	1330	100,0	60,81	857	100,0	39,18	2187	100,0

3-таблица

(Саякбайдын варианты)

Мүчөнүн варианты	Жеке жыштыгы	Жеке үлүшү	Жалпы жеке үлүшү	Айкашуу жыштыгы	Айкашуу үлүшү	Жалпы айкашуу үлүшү	Жалпы жыштыгы	Жалпы үлүшү
-да	735	31,41	18,01	953	54,77	23,35	1688	41,37
-де	592	25,30	14,51	549	31,55	13,45	1141	27,96
-до	284	12,13	6,96	5	0,28	0,12	289	7,08
-дө	331	14,14	8,11	233	13,39	5,71	564	13,82
бардыгы	1942	82,99	47,60	1740	100,0	42,64	3682	90,24
-та	290	12,39	7,10	-	-	-	290	7,10
-ге	71	3,03	1,74	-	-	-	71	1,74
-то	6	0,25	0,14	-	-	-	6	0,14
-тө	31	1,32	0,76	-	-	-	31	0,76
бардыгы	398	17,00	9,75	-	-	-	398	9,75
жалпы	2340	100,0	57,35	1740	100,0	42,64	4080	100,0

Бул мүчө эпостун жалпы текстинде 6 267 (100%) ирет катталып, анын 2187си Сагынбайга, 4080и Саякбайга таандык. Буларды ичинен жалпы текст боюнча зат атоочко тике жалгангандарынын жыштыгы-3 670, үлүшү - 58,56% мүчө айкаштарынын тутумунда келгендеринин саны-2 597, үлүшү - 41,44%. Демек, бул эпостун жалпы текстинде жатыш жөндөмдө келген ар бир 100 зат атоочтун 59уна жатыштын мүчөсү жеке өзү жалгангандыгын, калган 41 зат атоочко башка мүчөлөр менен айкашып улангандыгын билдирет.

Жумшак үнсүз менен башталган -да, -де, -до, -дө варианттары жалпы текстте 5648 ирет кайталанып, аталган жөндөмөнүн 90,12 % үлүшүн түзөт / жерде-417, ичинде-278, кезде-169, жагында- 122, кезиндө-122, алдында-118, күндө-112, боюнда- 110, колдо-97, талаада-93ж.б.

Каткалаң үнсүз менен башталган -та, -те, -то, -те варианттары 619 жолу катталып, жалпы тексттеги бул жөндөмөнүн бардык колдонушунун 9,88% үлүшүн камтыйт: бутта-55, Таласта-48, урчукта- 30, урушта-11, көкүрөктө-5ж.б.

Демек, бул жатыштын жумшак үнсүздөн башталган варианттары каткалаң үнсүздөн башталган көрсөткүчтөрүнө караганда 9 эсе жыш колдонгондугун далилдейт. Мунун себеби, каткалаң варианттардын дистрибуциясынын өтө эле чектелүү мүнөздө болуп, мүчө айкаштарына катышпай, жалаң гана зат атоочко сөзгө тике жалгана тургандыгы менен түшүндүрүлөт.

Булардын ичинен Сагынбайдын текстинде д-тобуна 1966 (89,89 %) жана т- тобуна 221 (10,10 %), Саякбайга 3682 (90,24 %) жана 398 (9,75 %) үлүштөрү таандык.

Бул эки топтун жеке жана айкашуу өзгөчөлүктөрү:

1. Жалпы текстте д- тобу 3051 зат атоочко жеке жалганып колдонулган. Бул көрсөткүч д- тобунун жеке жыштыктагы 83,13%, жалпы колдонуштагы 48,68% үлүштөрүн камтыганцыгын же тексттеги аталган мүчөнүн ар бир 100 колдонушунун 49у ушул учурга дал келерин билдирет. Демек, д- тобунун зат атоочко тике жалганышы аталган мүчөнүн жалпы колдонушунун жарымын камтыйт: *колдо- 97, адырда-53, айда-27, элде-26, оюнда-17, ааламда- 14, адамда-8, айбанда-2, ай-талаада-2, уяда-2ж.б.*

Сагымбай (жыштыгы-1109, үлүшү 83,38 %) менен Саякбайдын (жыштыгы-1942, үлүшү -82,99 %) текстинде да д-тобу өйдөкүдөй мүнөзгө ээ болуп, сапаттык жактан жалпы тексттеги катышын сактайт.

Жалпы текстте т-тобу (-та, -те, то, те) 619 ирет гана кезигип, жатыштын жеке колдонуштагы 16,87%, бардык колдонуштагы 9,88 % үлүштөрүн камтыйт: *Таласта-48, урчукта-30, урушта-11, ашта-11, көкүрөктө-5, төшөктө-5ж.б.*

Сагымбайда т-тобу жеке жыштыкта 221 ирет (16,61%- 10,10%) жана Саякбайда 398 ирет (17,00%- 9,75%) кездешет. Мындан аталган топ 177 жолу Саякбайда көбүрөөк колдонулгандыгын, бирок 2 тексттеги үлүштөрү негизинен бирдей экендигин көрөбүз.

2. Эпостун жалпы текстинде д- тобу башка уландылар менен 2597 ирет айкашып келип, аталган мүчөнүн бардык колдонушунун 41,44%ын түзөт: *башында - 110, колунда -87, четинде -84, жанында-78, бетинде-69, түбүндө-53ж.б.*

Бул топ Сагымбайда 857 жолу (39,18 %) жана Саякбайда 1740 жолу (42,64 %) катталган. Демек, эки манасчынын текстиндеги жатыштын айкашуу жыштыгы жеке жыштыктай эле анын бардык колдонушунун жарымына жуук үлүшүн камтыйт.

-үд -витка нынытнаирав 8 нүнүсөмөднөж шытаЖ үлүк даражасы да бирдей эмес. Бул жагынан аларды төмснүкүдөй үч топко бөлүп кароого болот:

1) эң күчтүү вариант: -да. Эпостун жалпы текстинде 2749 ирет колдонулуп, жатыш жөндөмөдө келген бардык зат атоочтун 43,86% үлүшүн камтыйт. Сагымбайдын текстинде (1061 - 48,51%) Саякбайга (1688 - 41,37%) Караганда анын үлүшү көбүрөөк, 7%га активдүү колдонулган.

-да вариантынын бардык 2 749 колдонушунун ичинен 1197си зат атоочко жеке жалганган учурга дал келсе, калган 1552си таандык же/жана көптүк мүчөлөр менен айкашып келген учурга дал келет. Үлүш жактан бул варианттын жеке колдонулушу жатыштын бардык жеке колдонушунун 32,61%ын жана аталган бул мүчөнүн бардык жеке колдонушунун 19,10%ын түзөт. Ал эми анын айкашуу улушу - 59,76%, жалпы айкашуу улушу - 24,76%. Мындан биз -да варианты эпос текстинде да, Саякбай менен Сагымбайдын варианттарында да көбүнчө таандык же/жана көптүк уландылар менен айкашып келе тургандыгын билебиз;

2) орто күчтүү варианттар: -де, -дө, -та. Булардын ичинен -де варианты жалпы текстте -1628 (25,97%), Сагымбайда - 487 (22,26%), Саякбайда - 1141 (27,96%) ирет катталган. Бул аталган көрсөт-

күчтүн активдүүлүгү -да вариантына Караганда 2 эсеге жуук төмөн экендигин далилдейт.

Бул варианттын жеке жана айкашуу дистрибуциясында айырмачылыктар орун алган: жеке жыштыгы -901, айкашуу жыштыгы-727. Демек, бул -де вариантынын көбүнчө зат атоочко жеке (24,55%; 14,37%) сейрегирээк башка мүчөлөр менен айкашып жалгангандыгын көрсөтөт (сал.: Сагымбай менен Саякбайдын варианттарын).

Ичке эрин үндүү менен келген -дө варианты 837 ирет колдонулуп, жатыштын жалпы тексттеги бардык колдонушунун 13,35% үлүшүн түзөт, Анын жеке колдонушу (532 - 8,48%) өйдөкүдөй эле айкашып колдонушуна (305 - 4,68%)_караганда басымдуулук кылат.

Каткалаң үнсүз менен башталган -та варианты колдонуу дистрибуциясынын чектелүү экендиги менен мүнөздөлөт. Ал эпостун жалпы текстинде зат атоочко жеке өзү жалганып (442 -6,73%) ирет катталат.

Орто күчтүү өйдөкү үч варианттын Сагымбай менен Саякбайдын тексттериндеги колдонуш өзгөчөлүктөрү катыш жактан, негизинен, эпостун жалпы текстине дал келет.

3) алсыз варианттар: -до, -те, -то, тө. Булардын эпостун бириктирилген текстиндеги жалпы жыштыгы - 631, үлүшү -10,-7% жана айкашуу дистрибуциясында өйдөкү эки топтогудай эле катыш сакталат. Сагымбай менен Саякбайдын варианттарындагы булардын көрсөткүчтөрү дээрлик окшош. Демек, мындан биз алсыз варианттар биригип келип эң кучтуу -да варианты 4,5 эсе,- -де вариантынан 2,6 эсе, -да вариантынан 1,3 эсе аз колдонулгандыгын билебиз.

Ошентип, жатыш жөндөмөнүн эпостун бириктирилген текстиндеги жана Сагымбай менен Саякбайдын варианттарындагы айкашы дистрибуциясы жана колдонуу жыштыктарын камтыган статистикалык паспортторун талдоодон төмөнкүдөй жыйынтык келип чыгат:

1) Жумшак жана каткалаң үнсүздөн башталган жатыштын варианттарынын эки тобунун айкашуу дистрибуциясында кескин айырмачылык орун алат. Булардын ичинен биринчи д- тобу зат атоочко жеке да, таандык же/жана көптүк мүчө менен айкашып да жалгануу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал эми каткалаядан башталган экинчи т- тобу, өйдөкүдөн айырмаланып, зат атоочко тике өзү гана жалгана тургандыгы менен мүнөздөлөт. Бул факт сөздүктөрдү түзүү технологиясын компьютерлештирүүдө эске алынышы зарыл;

2) бул эки топтун колдонуу жыштыгында да олуттуу айырмачылык орун алат. Биринчи топтун айкашуу дистрибуциясынын чектелбегендиги жана экинчи топтун, чектелген мүнөздө болушу эпос текстинде келген жатыш жөндөмөсүндөгү ар бир 100 зататоочтун 90у д- тобу, калган 10у т-тобу аркылуу уюшуларын шарттайт;

2) бул мүчөнүн 8 вариантынын ичинен статистикалык жактан эң жактан эң күчтүүсү -да көрсөткүчү эсептелет. Бул аталган варианттын тарыхый жактан негизги, функционалдык жактан эң күчтүү вариант экендигин дагы бир ирет кадиксиз далилдейт.

Мунун натыйжасында зат атоочтук уландылардын айкашуу дистрибуциясы, колдонуу жыштыгы

жана тексттеги үлүшүн ачып көрсөтүп, алардын ар бир вариантынын статистикалык күчү тастыкталды. Эгерде уланды мүчөлөрдүн паспортторун, жыштык сөздүктөрдү жана эпостун текстин компьютерге жүктөп, эне тилибиздин машина фондун түзүү иши колго алынса, анда кыргыз тил илиминде, демек, түркологияда да уланды мүчөлөрдүн, грамматикалык категориялардын семантикасын статистикалык жактан изилдөөгө кеңири жол ачылат. Ошондой эле изилдөөнүн натыйжалары тектеш жана тектеш эмес тилдердин тексттерин иликтөөдөгү квантитативдик типология багытын теориялык жаңы деңгээлге көтөрүүгө өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили. Сөз түркүмдөрү. 2-бөлүм. – Фрунзе Кыргызмамбас, 1958.
2. Абдуллаев Э., Давлетов С. Ж.б. Кыргыз тили. Педагогикалык факультеттери үчүн окуу китеби. -Фрунзе, Мектеп, 1986.
3. Авдвалиев И. Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Бишкек, 1997.
4. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. Фрунзе, Мектеп, 1980.
5. «Манас» эпосунун жыштык сөздүгү. (БМУнун илимий китепканасында кол жазма түрүндө), Бишкек, 1995.

Рецензент: д.филол.н., профессор Саматов К.